

Ezt a képet a római katolikus templom uralja. Az örmény magyarok, *Novákok, Gajzágók, Voithok, Patrúbánok* és mások hathatós anyagi és erkölcsi támogatásával, közreműködésével épült. Mögötte volt az 1868-ban felállított járásbíróház, melyet 1885-ben telekkönyvi osztállyal bővítettek ki. Majd a levéltár is ott kapott helyet, és néhány szolgálati lakás a befelé elnyúló telken. Ma kisegítő iskola működik benne.

A sarkon van a Tulics-ház (örménymagyarok). *Tulics György* kereskedő hat gyermekkel hagyta özvegyen feleségét, Irma nénit, aki a legkisebbet, Nusikát még szoptatta, mikor a férjét eltemette. Irma néni vezette aztán az üzletet, és szépen felnevelte a gyermekeket. Jóska gyógyszerész lett, Laci asztalos, Irénkével nem tudom, mi lett, Feri kereskedő maradt, az ő leszármazottja, Ferike, itt él Láposon, autószerelő, de román felesége van - Gyurka taxator volt Fülöp Dani mellett a buszon, Nusika pedig ifj. *Dragomán Gusztikához* ment feleségül. Id. *Dragomán* közjegyző volt, telekkönyvvezető. A Borkúti út másik sarkán a *Tulics Pista* bácsi péksége volt, azelőtt sörgyár és nagykereskedés. Felesége *Uray Ilonka* is örmény asszony volt. Ott is hat gyermek született. Mellette ifj. *Dragomán Gusztikának* volt a vendéglője, szép bálteremmel, moziteremmel. Az uradalmi intéző a Macskamezei utca elején lakott (a képtől balra nyíló utca) *Breuer Ödön*, valamikor sokat mulatott abban a házban, s nagy pocakját simogatva mondogatta: ez a csirke-temető! Meghagyta, hogy halála után barátja, *Farkas Jóska*, Ödön napkor locsoljon a sírjára egy-egy liter bort. A templom mögötti házsor egy része, és a saroképület is áll még. A többiből már semmi sincs így.

A kép bal sarkában a római katolikus templom, kerítése, majd mögötte a görög katolikus templom látható, amelyet az ortodoxok elvettek, és nem is adják vissza. Annak idején ortodox istentiszteletet az iskola legkisebb termében, a földszinten tartottak. Kis harangláb állt mellette.

Látható még a *Voith*-féle kúria és gyógyszerész, *Rosenfeld Ármin* vegyeskereskedő nagykereskedése, az emeleten pedig zsidó szabóság volt. Utána a református parókia, majd a kántortanítói lakás következik. (Egyik sem áll már.) A református templomtól jobbra lévő kissé kiugró épületben volt a *Bozga*-féle italkimérés, majd a sort *Breuer Gyula* vegyeskereskedése zárja.

(Adatközlő: *Csornai Erzsébet, Breuer Böske;*
73 éves nyugdíjazott tanítónő)
Folytatjuk

* * *

Molnár József

Misztótfalusi Kis Miklós örményeknek tett szolgálatai

„Hol vagyon Amsterdamhoz képest Arménia? - tette föl a kérdést Misztótfalusi a Mentségében. Az Ararát körül elterülő ezer méter magas fennsík, a legenda szerinti Paradicsomkertben. Maga az örmény nép eddigi tudomásunk szerint 1200 táján Kr. e. vándorolt be Délkelet-Európából mai lakóterületére. A mindmáig részekre szakított Örményország több mint 3000 éves történelme során a kelet-nyugat irányában vezető fontos karavánutak mentén, kedvező fekvése és szépsége miatt az egymást felváltó és állandóan terjeszkedő nagyhatalmak útjába került.

Az egymást váltó perzsa, macedóniai-görög, szíriai, római, kelet-római, mongol, török és orosz uralom alá került, de soha nem adta fel kultúráját. Nyelvük az indogermán nyelvcsalád tagja, melytől azonban hangeltolódások miatt nagyon eltávolodott. Történelmük során mindig csak rövidebb időre tudták kivívni függetlenségüket, kettészakítva hol a keleti rész, hol a nyugati volt szabad, de a kettő együtt alig. A kereszténység már a negyedik század elején *Szent Grigor* térítő munkássága következtében gyorsan terjedt közöttük. A legenda szerint már *Taddeusz* apostol is eljutott hozzájuk. Tény, hogy a kereszténység, a kaukázusi népek között elsőnek, már a negyedik században államvallás lett, mely a 451-es kalcedóniai zsinat után az eretneknek tekintett monofizita irányzathoz tartozott, mint a kopt, a szíriai és etiópiai egyház. A kereszténység megszilárdulásával egyidőben *Meszrop* püspök megalkotta az önálló örmény írás ábécéjét, alapul véve a görög írást, kiegészítve szíriai és iráni elemekkel. A korábbi részfordítások felhasználásával, a görög septuaginta alapján 436-ban lefordította a Bibliát örmény nyelvre, mellyel megteremtette a modern örmény irodalmi nyelv alapjait. Ugyanakkor e században megindult az őskeresztény irodalom lefordítása is, melyek közül sok eredeti elveszett és csak örmény fordításban maradt ránk. Az örmény írásnak és a Bibliának köszönhető, hogy a következő nehéz másfélezer év alatt a váltakozó elnyomatások ellenére sikerült az örményeknek megtartaniuk anyanyelvüket, sajátos írásukat és nemzeti jellegüket, míg a koptok és szírek a perzsa uralom alatt nyelvüket is elveszítették. Bizánc és Róma ellenére az örmény egyház megtartotta önállóságát.

Az ezredforduló rövid aranykora után a török és a Bizánci Császárság egymással versengve igyekezett hatalmát kiterjeszteni az örmény területekre. 1064-ben a törökök elfoglalták az ősi várost, Anit, a bizánciak pedig keleten legyilkolták a Bagratuni dinasztia utolsó tagját, s ezzel megkezdődött az örmény nép ezeréves tragédiája. Megindult az első nagy menekülési áradat Nyugat felé. A század második felében Kisázsia délkeleti részén, Kilikiában sikerült egy örmény hercegséget létrehozni, s mikor a XIII. században a tatár pusztítások elől Kelet-Örményország lakóinak nagy része menekülni kényszerült, egy csoportjuk az ekkor még fennálló Kilikiai hercegségben telepedett le, másrészüik azonban továbbvándorolt Európa felé. Így keletkeztek az örmény telepek Konstantinápolyban, a Balkánon (ahova 591-ben már Mauritius császár is telepített örményeket), Dél-Oroszországban és a kereskedelmi kolóniák Génúában, Velencében, a Fekete tenger partján, a Krím-félszigeten. Ezekon kívül kisebb diaszpóra telepek Dél-Franciaországban, Olaszország különböző részein. *Schütz Ödön* a XIII. századi oklevelekből kiderítette, hogy Esztergomban már akkor éltek örmények, akik jól ismerve a tatárok kegyetlenségét, a magyarokkal együtt részt is vettek az ellenük való harcban. Mi sem jellemzőbb az örmények szívósságára és kereskedelmi érzékére, mint a perzsiak gazdag kereskedelmi központ, Új-Dzsulfa története. 1603-ban Abbas perzsa sah Örményország nagy részét elpusztította és Dzsulfa város lakóit Isfahán mellé telepítette. Ismerve az örmények kiváló kereskedelmi érzékét, Isfahánt az ő segítségükkel akarta kereskedelmi központtá tenni. A város szélén letelepített örményeknek adómentességet adott, önkormányzatot és szabad vallásgyakorlatot engedélyezett. Noha az erőszakos deportáció következtében az áttelepítettek 80 százaléka elpusztult, a település Új-Dzsulfa néven három-négy évtized alatt Perzsia egyik legjelentősebb örmény kereskedelmi és kulturális központjává fejlődött, kolostorokkal, iskolákkal, kórházzal, fürdőekkel, ipari üzemekkel, templommal és püspöki székhellyel. Az 1640-es években innen indultak Kelet felé örmény telepes kolóniák alapítására, el is jutottak Indiáig (Benares, Behár, Calcutta), sőt Kínáig is. Kínától Marseillesig minden nagyobb településen templomot építettek, papot, püspököt tartottak, nyomdákat alapítottak. Mindez elképzelhetetlen lenne a diaszpórában élő gazdag polgárok támogatása nélkül, akik kulturális célokra, sőt még az egyház által támogatott szegény örmények számára szánt adományaikkal sem szűkölködtek.

A híres, de eredménytelen firenzei zsinaton 1439-ben az örmény egyház is csatlakozott az unióhoz, de sem a konstantinápolyi püspökök, sem a többi keleti egyház - köztük az örmény is - nem tartották magukat az egyezményhez. A fenyegető török nyomás alatt az egyezmény nem is lehetett eredményes. De az alsó papság és a nép sem lelkesedett érte, nem bízott az örökké csak hitegető „latinok”-ban.

A zsinatot követően Konstantinápolyban egymást váltották a Rómához húzó és a vele ellenséges patriarchák, akik végül is felülkerekedtek.

Az örmény egyház csak egyetlen mise-szertartást ismer, mely még az ősi kappadókiai Caesariából származik és görög eredetű, de bizonyos szíriai és latin elemek is felfedezhetők benne. A latin egyháztól vették át a Magnificatot, a keresztség nyugati formáját, viszont a misebornak vízzel keverését elvetették.

1742-ben a kilikiai patriarcha csatlakozott a római egyházhoz, s ha a többség nem is egyesült, a kapcsolat sohasem szakadt meg teljesen s nem öltött nyílt ellenséges formát, mert az örmény egyház létét nem annyira a római egyház befolyása veszélyeztette, hanem a perzsa, meg mohamedán elnyomás és később az orosz ortodoxia terjeszkedése.

Az egyesült örmény egyháznak az első világháborúig a két-három milliónyi örményből csak 100.000 tagja volt, az is leginkább a nyugati diaszpórában Kisázsiaiban, Görögországban, Itáliában, Franciaországban, Magyarországon és Lengyelországban. Protestáns misszionáriusok is megpróbálkoztak térítésükkel, de csekély sikerrel, csupán Angliában és Amerikában akad kevés hívőjük. Ennek oka nyilván az örmény egyház nemzeti jellegéhez, színes keleti szertartásához és a szentek tiszteletéhez való ragaszkodás, melyet a racionálisabb protestáns egyházak semmivel sem tudtak helyettesíteni, amely az örmény tradícióknak megfelelt volna.

Az örmény kultúra terjesztői és ápolói kezdettől fogva papok voltak, míg a szomszédos grúzoknál lovagi jellegű volt a kultúrélet, s az első grúz nyomda felállításán is két királyuk szorgoskodott. Az első örmény nyomdákat a papok alapították az örmény kereskedők támogatásával és közreműködésével a Földközi-tenger nyugati medencéjében a XVI. és XVII. században.

Az örmény egyház főpapjai, a katolikusok papokat, apátokat, sőt püspököket is küldtek Nyugatra a könyvnyomtatás elsajátítására. Az örmény kereskedők pedig nemcsak támogatták a papi kezdeményezéseket, hanem közreműködtek a könyveknek Szmirnába, a mai Izmirbe való szállításában is. Az első örmény könyvet 1510-ben nyomtatta Velencében a magát keresztnevéen csak *Hakobnak* nevező nyomdász.

Valamilyen oknál fogva, talán a katolikus cenzúra elől bújva, még a nyomtatás helyét sem tüntette fel. Őt könyvet nyomtatott a kikötővárosban, köztük egy vallásos verseskötetet és a kilikiai katolikosz egy művét. Utána még három pap-nyomdász telepedett le Velencében (1565-ben, 1585-ben és 1642-ben), mert az erősödő török nyomás miatt 1569-ben be kellett zárni a konstantinápolyi nyomdát. Velencében is csak korlátozott tevékenységet fejthettek ki a római egyház szigorú cenzúrája miatt. Nem sokkal a velencei kezdeményezés után hamarosan nyomtattak Paviában is örmény könyvet. De a nagy fellendülés csak a XVII. században következett be. Ekkor egymás után alakultak az örmény nyomdák Lembergben, Rómában (a Propaganda Fide keretében 1623-ban), Milánóban és Párizsban, sőt még Perzsia nagy örmény településében Új Dzsulfában is. A súlypont egyelőre továbbra is a Földközi tenger nyugati medencéjében maradt.

A Toszkán nagyhercegség kikötőjében, Livornóban is korán kialakult egy népes örmény kereskedő kolónia. 1642-ben, a fiatal III. Cosimo nagyherceg trónralépésének évében, mikor még a felvilágosult, liberális Ferdinando kardinális vitte a kormányzás ügyeit, alapította **Hovhannesz Djuhajezi** teológus az első livornói nyomdát. Livornói tartózkodásának talán legfontosabb eredménye az volt, hogy sikerült betűket és díszeket készíttetnie az Új Dzsulfában felállítandó nyomdához.

Mielőtt rátérnénk a Misztótfalusi-kutatás szempontjából oly fontos amszterdami örmény nyomda szerepére, vessünk egy rövid pillantást az örmény nyomdabetűkre és történetükre is. Az első betűmetszőjük kézírásos minta alapján metszette ki a nyomdabetűket: verzálisokat (jerkathagir) és kisbetűket (bolorgir, kerek, vagy Meszrop). Ezekhez járult később még a kurzív notrgir.

A velencei mester neve, aki - Misztótfalusi szavával élve - elsőnek törte meg a jeget, mindmáig ismeretlen. Az Amszterdam előtt készített betűkről sem az örmény, sem a nyugati kutatók nincsenek a legjobb véleménnyel. *Schütz Ödön* össze is gyűjtött közülük néhányat. **Handesz Amszorja** például 1888-ban úgy vélte, hogy az 1567-ben nyomtatott „*Tagharan énekeskönyv nyomdai kivitelezése igen primitív, a betűk ormótlanak és egyenetlenek*”. C. F. Neumann azt mondja egy Milánóban nyomtatott könyvről, hogy „*durva és félresikerült betűkkel nyomtatták*”. De nem volt jobb véleménye a Propaganda Fide kiadványairól sem, mert szerinte ezek is „*silányak és durvák*”. **Fr. Macler** pedig mintegy összegezve kijelentette: az örmény ösnyomtatványok „*közepes benyomást keltenek, és csupán az 1664-es Biblia az első örmény kiadvány, mely világos, tiszta és igazán művészi*” (Voszgán amszterdami Bibliája)

Az első betűk készítésének nehézségei érthetőek, hiszen nem lehet könnyű kiváló mestert találni, aki vállalkozik egy ismeretlen keleti nyelv betűinek kézírás után való kimetszésére. **Kevorkián** a nyomtatott örmény könyvekről nemrég megjelent tanulmányában a XVII. századból megemlíti még Jacques Sanlecques francia betűmetsző nevét is, aki a párizsi poliglotta Biblia nyomtatásához metszett betűket.

Folytatjuk

(A szerző Misztótfalusiról írt kéziratát közlés céljából átadta

Bálintné Kovács Júliának, mely

2001-ben megjelent a Balassa Kiadónál)

* * *

Kalmár László

Ki volt Czárán Gyula?

A mai Magyarország természetjáró társadalmában - annak ellenére, hogy a Magyar Természetbarát Szövetség a technikai munkákért adható kitüntetését 1989-ben Czárán Gyuláról nevezte el - csak kevesen tudják a fenti kérdésre a választ. E név legtöbbszörnek ismeretlenül cseng a fülében. Pedig kortársai „Oncásza hercege”, majd „Galbena fejedelme”, az őt követő generáció a „bihari turistaság apostola” névvel illette.

Az Erdélyi Kárpát Egyesület tiszteletbeli tagja, a Királyi Magyar Természettudományi Társulat és a Magyarhoni Földrajzi Társulat rendes tagja volt. Személye és tevékenysége mégis méltatlanul szinte feledésbe került. Ha ez az ember nem a múltszázadvég Magyarországon, de legalább is nem a magyar vidéken élt és alkotott volna, hanem valahol a Magas Tátrában, vagy a főváros környékén - nem is beszélve arról, hogyha az Alpok országaiban -, akkor ma menedékház, szobor vagy dombormű hirdetné a nevét és egész biztosan számunkra is ismertebb lenne.

*Déchy Mór*hoz hasonlóan mai magyar birtokos nemességet nyert örménycsalád sarja. Mária Terézia idején kerülnek Gyergyóból Arad környékére és Seprősön vásároltak birtokot. Ő is itt született - 150 évvel ezelőtt - 1847. augusztus 23-án. Gimnáziumi tanulmányait Aradon, majd Pozsonyban végezte. Habár